

HARITA

3, 7, 12-13; A. Teixeira da Mota, "Méthodes de navigation et cartographie nautique dans l'océan indien avant le XVIe siècle", *Studia*, XI (1963), s. 64-65, 69-75; S. Maqbul Ahmad, "Islam and the Modern Age", *Jamia Millia Islamia*, XXI/2, New Delhi 1990, s. 89-100; a.mlf., "Kharita", *EP* (Ing.), IV, 1077-1083.

S. MAQBUL AHMAD

Osmanlı Dönemi. Osmanlılar'daki haritacılık terminolojisi İslâm literatüründen gelen *levh*, *tersîm*, *tasvîr*, *sûret*, *resm*, *resm-i harîta*, *levhu'r-resm* gibi tabirlerle, Batı'dan doğrudan alınan *harta*, *hartı*, *karti*, *karta*, *papamonta* (İtalyanca *mapa mundi* = dünya haritası) gibi yenilerinin eklenmesiyle teşekkül etti. Harita kelimesinin Anadolu Türkçesi'nde *harta*, *hartı* şeklinde kullanımı muhtemelen Pîrî Reis ile gelişti ve zamanla anlamca karşılanmasına yönelik yeni fikirler de ortaya atıldı. Kâtib Çelebi, "resm-i harîta"yı genelde yaptığı gibi "harta resmi" şeklinde Türkçe'leştirdi; daha sonra *harta* ve *resm* kelimelerinin sık sık birbirinin yerine kullanıldığı görülür.

Osmanlı haritacılığında orijinal eserlerin ortaya konulduğu devir XVI. yüzyılın ilk yarısıdır. Genelde bu asrın sonlarına kadar olan çalışmalara yön veren örnekler, Doğu ve Batı kaynaklarının karışımı ürünlerden meydana geliyordu. Bu tarihten sonra birçok ülkede görüldüğü gibi Hollanda menşeli ilerlemelerin etkisi ve yansıması söz konusudur. Osmanlı coğrafya eserleri arasında, müslümanların Geç Antik Çağ'ın sonu ve Ortaçağ'ın başlarında Grek ve Hint haritacılığından etkilenerek geliştirdikleri Arapça çalışmalar, çevirileri ve yeni versiyonlarıyla yerlerini almışlardır. Osmanlılar için bu irtibat, Kâşgarlı Mahmud'un 1074'te tamamladığı *Divânü lügati't-Türk*'teki dünya haritasına kadar uzanır. Daire içinde verilen

harita, müellifinin beyanına göre Türkler'in bulunduğu bölgeleri göstermek amacıyla yapılmıştı. Bu dünya haritası Japonya'yı gösteren ilk çalışma olarak da dikkat çeker.

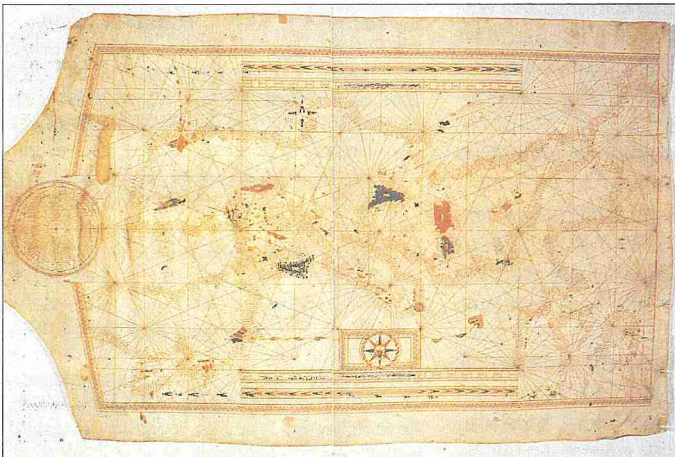
Osmanlılar'ın erken devirlerine ait haritalar ele geçmemiştir; ilk örnekler XV. yüzyılın ortalarından itibaren rastlanır. Fâtihten Sultan Mehmed'in saltanat yıllarına ulaşan çalışmalar Venedikliler'le gelişmekte olan rekabetle de bağlantılıdır. Fâtihten Sultan Mehmed'in fetihten sonra İstanbul'da giriştiği icraat arasında, Trabzonlu G. Amirutzes'den Batlamyus'un *Geographia* adlı eserini tercüme etmesini ve haritalarından faydalanarak da bir dünya haritası hazırlamasını istediği bilinmektedir. *Geographia*'nın Arapça tercümesinde bazı haritaların yer almasına rağmen (Süleymaniye Ktp., Fâtihten, nr. 2414; Ayasofya, nr. 2610) padişahın ikinci isteğinin gerçekleşip gerçekleşmediğine dair elde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Öte yandan Fâtihten aynı kişiye hazırlattığı bugün mevcut olmayan İstanbul haritasının da G. A. Vavossore'nin XVI. yüzyılın ilk yarısında Venedik'te yayımladığı gravüre kaynaklık ettiği yönünde düşünceler geliştirilmiştir.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Evliya Çelebi İstanbul'da bir "esnâf-ı harîfacyân" topluluğundan bahseder. Sekiz dükkâna sahip olan ve sayıları on beş kişiyi bulan bu zanaat mensuplarının birkaç lisana, özellikle Latince'ye mükemmel âşına olduklarını, *Atlas Minor* ve *Coğrafya*, *Papamonta* gibi eserlerden yola çıkarak hazırladıkları haritaları gemicilere sattıklarını, onların da böylece okyanuslarda ve büyük denizlerde korkusuzca gezdiklerini anlatır (TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 304, vr. 163^a). Tezkire sahibi Sehî'ye göre Sinoplu şair Safâî XVI. yüzyılın başların-

da haritacılık alanında eşsiz ve çok hürmet gördüğü gemicilerin şeyhi olmuştur. IV. Murad devrinde Hollandalı Jacobus Golius'a sipariş edilen Osmanlı Devleti topraklarının haritasını yapma işine dair kesinleşmiş ve ele geçmiş bir belgeye rastlanmaz. Antoine Galland da 1672'de Mehmed Çelebi adında biri tarafından yapılmış olan güzel bir İstanbul haritasını yine burada gördüğünü yazmaktadır (*İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, I, 219).

Osmanlı haritacılığı üzerinde inceleme yapan ilim adamlarının ortaklaşa dikkat ettikleri en önemli mesele, Osmanlı Devleti topraklarının genişliğine uygun bir malzeme ile karşılaşmayı sağlayabilecek kataloglama çalışmalarının yetersizliği'dir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ve yurt dışındaki kütüphanelerde mevcut değerli görülen haritalara dair ayrıntılı araştırmalar bulunmasına rağmen henüz birçok kütüphanede ve arşivlerde bu konuya el atılmamış ve birçoğunun kataloglarında haritalara yer ayrılmamıştır. Osmanlı coğrafya eserlerinin tenkidinde ve tasnifinde karşılaşılan nüsha farklarının büyüklüğü ve bazan ölçsüzlüğü problemi haritalar için de geçerlidir. Birçok eserde haritaların ihmal edilmesi şeklinde yaygınlaşmış olan durum, nâdiren eserin aslında bulunmayan haritaların ilâvesi gibi bir değişiklik de gösterir (meselâ bk. Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 172'de yer alan *Kitâb-ı Bahriyye* nüshasındaki İstanbul haritası). Matbaanın hayata geçirilmesi ve basma eserlerin yayılmasıyla birlikte haritaların yerinden çıkarılması, renklendirilmesi ve ilâve yer adlarının konulması gibi kullanım alışkanlıklarının basmalara da geçtiği gözlenmektedir.

1. Deniz Haritaları. Daha çok XIII. yüzyılın başlarından itibaren Cenovalılar tarafından ortaya çıkarılan portolanlar (limanları gösteren harita) Katalan, Portekiz ve İtalyan gemicilerinin ellerinde gelişmişti. Gemiler için sığınabilecekleri limanların, kıyıların, adaların, ikmal ve durak yerlerinin belirtildiği portolanlar, alışverişin daha yoğun olduğu Akdeniz'de Doğu ve Batı haritalarındaki ortak özelliklerin bir araya getirilmesiyle zenginleştirilmiştir. Uzakdoğu denizlerindeki ada gruplarına ulaşan Doğulu gemicilerin ve devamlı hareket içindeki Batılı gemicilerin çalışmalarıyla kuşaktan kuşağa gelişen portolanların yapımında hangi tarafın önde olduğunu belirlemek güçtür. Portolanların ortak özellikleri arasında nem ve tuza karşı dayanıklı olabilmeleri

Ahmed
b. Süleyman
et-Tancî'nin
816 (1413)
tarihli
deniz haritası
(TSMK, Hazine,
nr. 1823)

için deriden yapılmaları, üzerlerinde rüzgâr gülü ve mutlak bir ölçek göstergesi bulunması, denizde kayalıkların siyah, sığ yerlerin kırmızı, kıyıların yeşil ve mavi hatlarla çizilmesi başta gelir. Haritalar çoğunlukla birbirlerinden kopya edilerek ve benzeri kaynaklardan istifadeyle meydana getirildiğinden ortak bir haritacılık dili teşekkül etmiştir. Bilhassa Akdeniz'de haritaların elden ele dolaşması, aynı yoldaki denizciler gibi haritacıların da başka ülkelerde ürün vermiş olabileceklerini düşündürmektedir.

Osmanlılar'da özellikle gemiciler harita yapmaya teşvik edilmekte ve ödüllendirilmekteydi. Bilinen portolanların en eskisi, 816 (1413) tarihini taşıyan Ahmed b. Süleyman et-Tancî'nin Karadeniz'i, Atlas Okyanusu'nun doğusundaki Avrupa ve Afrika sahillerini, İngiltere adalarını gösteren deniz haritasıdır (TSMK, Hazine, nr. 1823). Arapça düzenlenmiş olan portolanda on iki ayın Latince isimleri kamerî takvim içinde verilmiştir. Ahmed b. Süleyman'ın Tunus'ta hazırladığı bu portolanda süslemeler ve birtakım figürler de bulunmaktadır. Bu döneme ait diğer bir deniz haritası, Tunuslu İbrâhim (el-Mürsî ? - el-Kâtîbî ?) tarafından Tunus'ta çizilmiştir (İstanbul Deniz Müzesi, Âsâr-ı Atîka, nr. 882). Akdeniz, Ege, Karadeniz ve Batı Avrupa kıyılarının gösterildiği 15 Ramazan 865 (24 Haziran 1461) tarihli harita üzerinde yapılan incelemeler, iklim haritaları yoluyla intikal eden Arap haritacılığı geleneğine ait açık ve yaygın izler taşıdığını ortaya koymuştur. Batlamyus'un haritalarıyla Karadeniz'de bile dolaşmanın güç olduğu bir dönemde İbrâhim'in haritasının denizcilere en azından Akdeniz'in ortalarına kadar yardım ettiği âşikârdır. Bu harita sayesinde, Batı et-

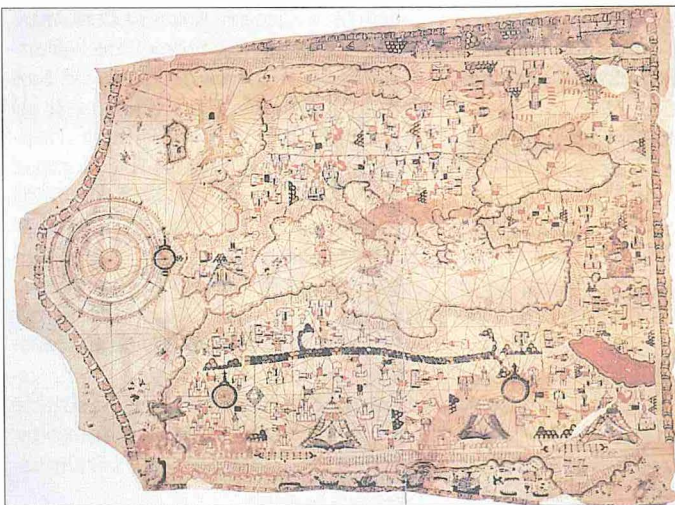
kisinin açıkça görüldüğü portolanlarda o tarihe kadar Doğu haritacılığının ulaştığı seviye anlaşılırken deniz haritalarında ölçek bulunmadığına dair görüşler de çürütülmüştür. Bazı araştırmalarda Tancî'nin haritasıyla arasında bağlantı kurulmuş olan bu portolan da Arapça düzenlenmiştir ve ayrıca bir gök haritası ihtiva etmektedir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunan (Hazine, nr. 1822) el-Hâc Ebû'l-Hasan'ın deniz haritası ise Avrupa, Afrika ve Osmanlı Devleti'nin üç kıtadaki topraklarını göstermektedir. Muhtemelen Kanûnî Sultan Süleyman dönemine ait olan haritada şehirler kalelerle resmedilmiş, vilâyet adlandırılması ile otuz altı değişik bölgenin isimleri ve bayrak şekilleri verilmiştir. Haritada sonradan ilâve edilmiş çizimlerin bulunduğu da görülmektedir.

Akdeniz'in tam bir portolanı ve Osmanlı haritacılığının en ünlü temsilcisi olan *Kitâb-ı Bahriyye*, Pîrî Reis'in (ö. 1554) amcası Kemal Reis'le birlikte başladığı gemicilikteki müşahede ve tecrübelerini aktardığı bir şaheserdir. Kitabın oluşmasında, bütün bilgilerin yalnız haritalar üzerinde verilemeyeceği düşüncesinin de payı vardır. Pîrî Reis 1521'de tamamladığı *Kitâb-ı Bahriyye*'nin ilk telifini, 1524 Mısır seferinde yanında bulunduğu Sadrazam İbrâhim Paşa'nın tekrar temize çekilip padişaha takdim edilmesi arzusunun uyararak yeniden ele aldı. 1526'da İbrâhim Paşa aracılığıyla Kanûnî Sultan Süleyman'a sunulan ikinci telifin manzum olan metni Seyyid Murâdî tarafından düzenlenmiştir. Eserde önce telif sebebiyle birlikte haritanın tanımlama ve alâmetleri açıklanmakta, daha sonra bazı büyük denizler ve adaları, Sultâniye, Kilitbahir ve Bozcaada'dan itibaren Ege denizi, Mora,

Adriyatik kıyıları, Venedik, Anadolu'nun batı kıyısındaki ada ve limanlar üzerinde ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Pîrî Reis anlattığı her limanı ayrı bir portolanla göstermiş ve oradaki önemli binaların resimlerini çizmiştir. Orijinalleri ele geçmeyen bu teliflerden Kanûnî'ye sunulduğu sanılan nüsha 221 haritalıdır (TSMK, Hazine, nr. 642). Portolanlarda olduğu gibi *Kitâb-ı Bahriyye*'de de sığ yerler, kumsallar, güvenli limanlar, kayalıklar, su kaynakları ve yerleşim merkezleri özenle belirtilmiştir. Eser, halen çok değişik ilimler için bir araştırma kaynağı olarak önemini sürdürmektedir (bk. KİTÂB-ı BAHİRİYYE).

Seydî Ali Reis'in 1538'de Kanûnî'ye takdim ettiği, kısaca *el-Muhtâ* olarak tanınan *Kitâb-ı'l-Muhtâ fi ilmi'l-eflâk ve'l-ebhur* adlı eseri (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1643), Hint denizleri için yapılmış portolan mahiyetinde bir çalışmadır. Bazı harita ve papamontaların da anlatıldığı eserin bunlarla birlikte sunulduğuna dair görüşler varsa da mevcut yazmalar bunu doğrulamamaktadır (bk. KİTÂB-ı'l-MUHTÂ).

Deniz haritacılarından olup hassa reisleri arasında adı geçen Ali Macar Reis'in Safer 975 (Ağustos-1567) tarihli *Atlas*'i, üzerinde Karadeniz ve Marmara denizi, Doğu Akdeniz, Orta Akdeniz, Batı Akdeniz, Atlantik kıyıları ve İngiltere adaları, Ege ve Marmara deniziyle dünya haritalarının yer aldığı yedi parçadan meydana gelmektedir (TSMK, Hazine, nr. 644). Ali Macar Reis'in imzasının yalnızca Batı Akdeniz haritasında bulunması, diğerlerinin daha sonra ilâve edilmiş olabileceği ihtimalinin öne sürülmesine yol açmışsa da bu durum ancak dünya haritası için kabul edilebilir. Öte yandan *Atlas*'in İtalyan ve Katalan portolan tekniği düzenine uyması dolayısıyla, İtalyan haritacılarınca hazırlanıp yer adları yazılmadan Osmanlılar'a ulaştığı ve bunları Ali Macar Reis'in tamamladığı düşünülse bile bu resimleme tekniğinin Osmanlı nakkaşhânesinin yabancısı olmadığı bir tarzı gösterdiği de açıktır. Bu geleneğin diğer bir örneğini teşkil eden *Atlas-ı Hümayun* T. D. Goodrich tarafından 1984'te ortaya çıkarıldı. Saray için nakkaşhânedede hazırlandığı anlaşılan eser dokuz harita ihtiva etmektedir: Karadeniz ve Marmara; Doğu Akdeniz ve Ege denizi; Orta Akdeniz ve Adriyatik denizi; Batı Akdeniz ve İspanya; Batı Avrupa'nın Atlantik kıyıları, Adriyatik denizi, Britanya adaları; Ege denizi; Mora ve Güney İtalya; dünya; Avrupa

el-Hâc
Ebû'l-Hasan'ın
Kanûnî
Sultan
Süleyman
dönemine
izâfe edilen
deniz haritası
(TSMK, Hazine,
nr. 1822)

HARİTA

ve Kuzey Afrika (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Ktp., nr. 1621). Ali Macar Reis'in *Atlas'ı* ile büyük bir benzerlik arzeden *Atlas-ı Hümâyun* 1570'e tarihlenmektedir. Üçüncü atlas, adını bulunduğu galeriden almış olan *Walters Deniz Atlası'dır* (Baltimore, Walters Art Gallery, MS, W. 660). Yine nakkaşhâne ürünü olan atlas Karadeniz ve Marmara denizi, Ege ve Doğu Akdeniz, Orta Akdeniz ve Adriyatik denizi, Batı Akdeniz ve İspanya, Kuzeybatı Avrupa, Avrupa ve Kuzey Afrika, Güney Asya ve Hint Okyanusu, dünya haritalarının bulunduğu sekiz parçadan oluşmaktadır. Yine portolan tipi deniz haritalarına giren bu atlasın da diğerleri gibi saraya sunulmak amacıyla ve aynı tarihlerde (1560-1570) hazırlandığı sanılmaktadır. Atlaslardaki haritaların bazılarında orijinal bilgiler bulunduğu yeni araştırmalarla ortaya konulmuştur.

Haritacı Menemenli Mehmed Reis'in 999'da (1590-91) Türkçe olarak hazırladığı Ege denizi haritasında, Arnavutluk'un Avlonya şehrinden Anadolu'daki Fethiye'ye kadar Akdeniz kıyıları ve yerleşim merkezleriyle bütün Ege adaları gösterilmiştir (Venedik, Civico Museo Correr, Port. 22). Bu harita, aynı tip haritalar içerisinde bir makama sunulmadan bugüne ulaşabilmiş nadir çalışmalardan biri olarak da dikkat çeker. Üzerindeki yer adlarının Arnavutluk kıyılarında yoğunlaşması, Menemenli Mehmed Reis'in bu bölgede yaşadığının işareti sayılmaktadır.

1648-1650 yılları arasında meydana getirildiği tahmin edilen Seyyid Nuh'un *Deniz Kitâbı* (*Kitâbü Bahri'l-Esved ve'l-Ebyaz*), Karadeniz ve Akdeniz limanlarının kaleler itibara alınarak çizilmiş 204 portolanını ihtiva etmektedir (Bologna, Biblioteca Universitaria, MS, nr. 3609). Seyyid Nuh'un kitabıyla ilgili problemler süregelmektedir. Pîrî Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye'sinin* esere model oluşturduğu apaçiktir ve bu bakımdan onun değişik bir kopyası telakkî edilir. Karadeniz'in anlatılmadığı Pîrî Reis'in kitabından bu noktada ayrılan eser, iç deniz hükmünde olan Karadeniz'in 1699'dan sonraki kısmen değişen durumuyla daha fazla önem kazanmıştı. Yine *Kitâb-ı Bahriyye'nin* örnek alınarak hazırlandığı anlaşılan *Harîta-i Ekâlim'in* müellifi belli değildir (TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 337). Ege denizi, Akdeniz kıyıları ve adalarının gösterildiği 134 haritalı atlas *Kitâb-ı Bahriyye'nin* ilk telifini aksettirmektedir. Aynı eserin ikinci telifinden faydalanılarak meydana getirilmiş olan başka bir ano-

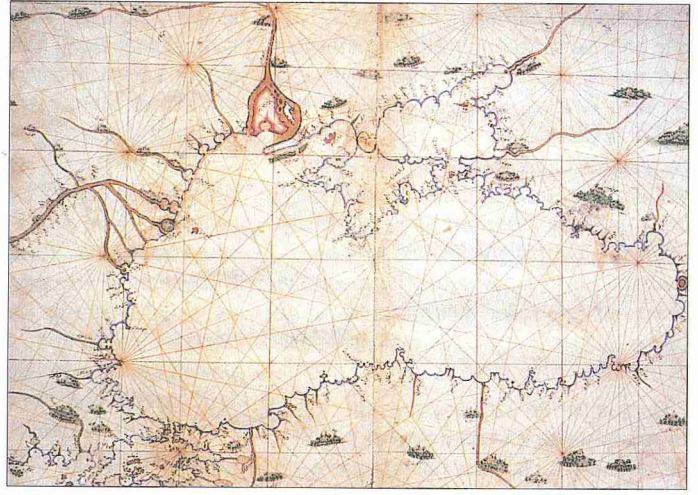
nim çalışma ise 198 haritalıdır (TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 338). Bu tarzı yansıtan başka örnekler de bulunmaktadır (bk. Soucek, bibl.).

2. Dünya Haritaları. Osmanlılar'ın eski dünya haritalarını, başlıcalarını İstahri, İdrîsî ve Sirâceddin İbnü'l-Verdî'nin eserlerinin oluşturduğu klasik coğrafya kitaplarından tanıdıkları bilinmektedir. XVI. yüzyılın ortalarında oldukça doğru bilgiler içeren kendi çalışmalarını ise ne şekilde ortaya koydukları araştırma konusudur ve bu yönde kaydettikleri gelişmeler daha çok Portekizliler'in Hint Okyanusu'ndaki faaliyetlerini yakından ve kararlı bir siyasetle takip etmelerine ve buna karşı çalışma yapmalarına bağlanmaktadır.

Pîrî Reis'in ünlü ilk haritasına olan ilgi 1929 yılında keşfedilmesinden itibaren hiç eksilmemiştir (P. Kañle, *Die verschollene Columbus-Karte von 1498 in einer türkischen Weltkarte von 1513*, Berlin-Leipzig 1933). Muharrem 919 (Mart 1513) tarihli olan ve Gelibolu'da çizilen bu dünya haritasının bugüne sadece bir parçası ulaşabilmiştir (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1633 mükerrer). 1517 yılında Kahire'de Yavuz Sultan Selim'e takdim edilen bu haritanın elde kalan parçası Atlas Okyanusu'nun iki kıyısında İspanya, Portekiz ve Batı Afrika ile Amerika'nın doğu kısımları, Florida ve Antiller'i göstermektedir. Harita üzerinde yer adlarının yanı sıra keşif tarihleri, efsanevi notlar ve eserin meydana getirilişine dair bilgiler bulunmakta ve bu notlardan, Pîrî Reis'in otuz dört Doğu ve Batı menşeli haritadan faydalandığı anlaşılmaktadır. Bu kaynaklar arasında en çok dikkat çekenler, 2000 yıl öncesinin İskenderiye Kütüphanesi'nden çıkma bir harita ile Kristof Kolomb'un bugüne intikal etmeyen 1498

tarihli haritasıdır. Atlas Okyanusu'nda keşfedilen yerlerin doğrulukla gösterildiği haritayı önemli kılan ve hayranlık uyandıran diğer özelliklerinin başlıcaları da kaynaklarının eskiliği ve orijinalliği, çizimlerin ancak havadan yapılan çekimlerle XX. yüzyılın ortalarından itibaren yapılabilen haritalara benzerlik arzemesi ve yine sadece modern tekniklerle tesbit edilebilen Antartika kıyılarının henüz buzullarla kaplı olmadığı zamandaki halinin verilmiş olmasıdır. Özellikle son tesbit, Pîrî Reis'in kaynakları arasında buzul devrinde önce resmedilmiş haritaların da bulunabileceğine dair görüşlerin doğmasına yol açmış ve bu haritadan yola çıkılarak kayıp olduğuna inanılan Atlantis kıtasının aranmasına kadar derinleştirilen çeşitli toplu çalışmalar ortaya konulmuştur (C. Hapgood, *The Maps of the Ancient Sea Kings, Evidence of Advanced Civilization in the Ice Age*, New York 1979).

Pîrî Reis'in dünya haritasının kayıp parçalarının Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde araştırılması sırasında Atlas Okyanusu'nun kuzeyini, Kuzey ve Orta Amerika'nın o zaman için terkedilmiş kıyılarını gösteren ve ilkinde bulunmayan bazı yeni ayrıntılara yer veren yine ona ait bir başka harita parçası ele geçmiştir (Hazine, nr. 1824). Pîrî Reis b. el-Hâc Mehmed imzasıyla 935'te (1528-29) Gelibolu'da yapılmış olan harita, muhtemelen Kanûnî Sultan Süleyman için hazırlanmış ikinci bir dünya haritası parçasıdır. Ancak, Yucatan, Küba, Haiti, Florida ve Kuzey Amerika'nın görüntülediği bu parçanın aslında bir dünya haritasına değil, Osmanlı başşehriyle Yeni Dünya'yı birlikte gösteren büyük ölçekli ve özel amaçlı bir haritaya ait olduğu da ileri sürülmüştür.

Ali Macar Reis
Atlası'ndaki
Karadeniz
haritası
(TSMK, Hazine,
nr. 644 vr. 1b-2a)

Tunuslu Hacı Ahmed'in yürek şeklinde ve daire içinde Türkçe olarak hazırladığı dünya haritası, J. Werner'in 1514 ve Orontius'un 1536 tarihli haritalarından istifade edilerek çizilmiştir ve bir bakıma çeviridir (Venedik, Biblioteca San Marco). Üzerinde bir gök haritasıyla çeşitli mitolojik figürlerin de yer aldığı Hacı Ahmed'in 967 (1559-60) tarihli bu çalışması hakkında değişik incelemeler yapılmıştır. İlk araştırmalar, eseri meydana getirenin Osmanlılar'la doğrudan temasta olabileceği görüşünü savunurken daha sonra farkına varılan ona ait bir coğrafya risâlesi, haritanın Kanûnî'nin şehzadelerinden Bayezid için hazırlatıldığını ve sahibinin kimliğini ortaya çıkarmıştır. Şehzadenin dünya haritası isteği, Venedik Senatosu'nun bu işi havale ettiği balyos aracılığıyla Hacı Ahmed'in haritasının ilk versiyonlarından birinin 1554'ün son veya 1555'in ilk aylarında şehzadenin adamlarına teslim edilmesiyle gerçekleşmiştir. Müellif, esaret altında ve anlaşılabilir hürriyetine kavuşma karşılığında hazırladığı bu haritayı beraberinde memleketine götürmek ve böylece müslümanlara faydalı olmak ümidini beyan ediyordu. Söz konusu coğrafya risâlesinin mitolojik unsurlara dayalı mahiyeti dünya haritasıyla paralellik göstermektedir. Hacı Ahmed eserini Türkçe hazırlayışını da bu dilin dünyaya hükmetmesine bağlıyordu. 1568'de Venedikli yayıncı M. Giustiniani'nin Hacı Ahmed'in haritasını basma lisansını temin ettiği belirlenmiş, böylece harita dünyada basılan (çoğaltılan nüshaların buradaki bir yangında telef olma ihtimali büyüktür) veya basılması planlanan ilk Türkçe eser olarak da ilgi görmüştür. 1795'te çok az sayıda bastırılmış olan örnekleri bugüne ulaşmıştır.

Eserlerinde harita ve haritacılığa dair bilgiler bulunan İstanbul Rasathânesi'nin kurucusu Takıyyüddin er-Râsîd el-Mısrî'yi (ö. 1585) maiyetindeki astronomlarla beraber çalışırken gösteren Seyyid Lokman'ın (ö. 1601) Sultan III. Murad Şehinşahnâmesi'ndeki minyatürde (İÜ Ktp., FY, nr. 1404, vr. 57^a) bir yer küresi bulunmakta ve üzerindeki dünya haritasında yeni keşfedilen yerlerin Pîrî Reis'in haritalarına göre daha doğruya yakın çizilmiş olduğu görülmektedir (resim için bk. And, s. 56). Bu durum, Pîrî Reis'ten sonra ortaya çıkan gelişmelerin takip edildiğini ortaya koymaktadır. Nitekim aynı yıllarda kimliği bilinmeyen bir mütercimmin "Frenkçe"den çevirdiği *Târih-i Hind-i*

Garbî (Hadîs-i Nev) adlı eserle ve içinde yer alan dünya haritası ile ilim çevrelerine ve daha sonra İbrâhim Müteferrika tarafından basılmak suretiyle de Osmanlı aydınlarına tanıtılmıştır (en eski tarihli nüshadaki haritanın resmi için bk. *DîA*, VIII, 64, 66). İbrâhim Müteferrika dünya haritasını yeniden hazırlarken N. Sanson'un *Atlas nouveau*'sundan (Paris 1689) faydalanmıştı. Seyyid Lokman'ın *Zübdetü't-tevârih* isimli tomarında (TSMK, III. Ahmed, nr. 3599) görülen dünya haritası ise Sirâceddin İbnü'l-Verdî'ye ait çalışmanın Osmanlı versiyonudur ve aslından oldukça farklıdır. Daha sonra çeşitli eserlerde yer almaya devam eden dünya haritaları, Batı menşeli haritaların model tutulmasıyla veya aynen nakledilip üzerlerindeki isimlerin çevrilmesiyle meydana getiriliyordu.

3. Askerî Haritalar. Genellikle harita-plan-kroki karışımı halinde olan askerî haritaların başlıcaları, kuşatmalarla sınır ve barış durumlarının tesbitine yönelik çizimlerdir. Bunların en eskilerinden birini teşkil eden ve 1496'dan önceye tarihlenen Venedik Cumhuriyeti haritasının (TSMK, Hazine, nr. 1829-1830), yer adlarının çoğunun İtalyanca verilmesi gibi bazı özelliklerinden dolayı Venedik'te hazırlandığı sanılmaktadır. Venedik ve Kuzey İtalya topografyasını köprüler ve kalelerle birlikte gösteren bu askerî maksatlı haritanın özel sipariş olabileceği doğrudanunda düşünceler bulunmaktadır. Fâtiht Sultan Mehmed'in davetiyle 1479-1481 yılları arasında sarayda bulunan İtalyan ressamı Gentile Bellini'ye bu tür bir harita ismarlandığı kaynaklarda belirtilmektedir, ancak söz konusu haritanın bu harita olup olmadığı bilinmemektedir. Muhtemelen II. Bayezid için Kulağuz Moralı İlyas'ın hazırladığı Azak denizi ve Kırım harita-planı (TSMK, nr. E 12090/1) 1495-1506 yılları arasında yapılmıştır ve özellikle Osmanlı donanmasının kullanması amacıyla Kiev ve civarındaki kaleleri göstermektedir.

Osmanlı harp planları adıyla da değerlendirilen bu çeşit malzeme üzerinde yürütülen çalışmalar birçok kıymetli haritanın bugüne ulaştığını ortaya koymaktadır. Sefer ve kuşatmalarla savaş alanlarının görüntülediği bu tür anonim çalışmaların başlıcaları arasında 1521 Belgrad (TSMK, nr. E 9440), 1565 Malta (TSMK, Yeni Yazmalar, nr. 1118), 1566 Sigetvar (TSMK, nr. E 12356), 1683 Viyana (Viyana, Museen der Stadt, I. N. 52.816/1) ve 1684 Budin (Bologna, Biblioteca Univer-

sitaria, MS, Marsili, nr. 8) kuşatmaları ile 1711 Prut (TSMK, nr. E 1551/1), 1736-1739 Osmanlı-Avusturya-Rusya savaşlarını ve Adakale'nin geri alınışını (TSMK, nr. E 9439), 1736 seferini (TSMK, nr. E 10201) ve 1831 Bağdat kuşatmasını (TSMK, nr. E 9404) gösteren haritalar sayılabilir.

XVIII. yüzyılın uzun süren savaşlarıyla birlikte birçok çeviri eser ve haritanın askerî amaçlarla seçilip tekrar düzenlendiği görülür. Bu haritaların bir kısmı İstanbul'daki elçilik mensupları aracılığıyla temin edilmekteydi. Bazan yeni savaş usullerinin de göz önünde tutulduğu haritalarda siyasi ve daha çok fizikî özelliklerin gösterilmesine dikkat edilmiştir. Orijinal haritadaki yer vb. adların yanına Osmanlıca'ları eklenerek kısmen tercüme edilmiş örnekler de az değildir. Aslen bir İngiliz mühtedesi olan ve Enderunlu Ressam Mustafa adıyla tanınan haritacı, çeviri yoluyla Türkçe'ye kazandırdığı bu tür çalışmalarını ile kendini tanıtmıştır. Onun Mikeldâde Yorgaki'nin nezâretinde çevirisini yaptığı Karadeniz ve Kırım haritası 1187 (1773) savaş yılına aittir ve "Harîta-i Dârü'l-cihâd Süreti" başlığını taşır (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 1450). Tercümesi yapılan haritanın aslı ise 1769'da Avusturya'nın Augsburg şehrinde basılmıştı. Ressam Mustafa'nın bundan başka "Macaristan ve Moskof Dârü'l-harekâtı" unvanlı olanı gibi (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 1454) özellikle 1182 (1768) seferi için hazırladığı haritalarının birkaçı bugüne ulaşmıştır (TSMK, nr. E 1551/2; E 8410/3; Viyana, Österreichisches Kriegsarchiv, B III b. 30-1). Boğdan, Erdel, Eflak ve Bucak civarını gösteren anonim bir askerî harita, Hotin ve Yergöğü'nün yeni fethedildiğine dair notlarına bakılarak 1663 Uyvar seferine tarihlenmeye elverişlidir (BA, Haritalar Katalogu, nr. 37). XVIII. yüzyılın sonlarına doğru devam etmekte olan Osmanlı-Rusya-Avusturya savaşlarına ait tercüme haritalara başka örnekler de göstermek mümkündür (meselâ bk. TSMK, nr. E 9401).

Çok defa bir barış antlaşmasının öncesine veya sonrasına dair sınır bilgilerinin belirtildiği ve bu bilgilerin oluşmasına zemin hazırlayan askerî harekâtlara temas edildiği için önem taşıyan sınır haritaları da bu tasnif içinde yer almaktadır. 1738'de Adakale'nin ikinci defa fethini müteakip yapılan Belgrad Antlaşması'na göre düzenlenmiş harita (TSMK, nr. E 10201/2), Ressam Mustafa'nın Lehistan sınır haritası (TSMK, Emanet Hazinesi, nr.

1453) ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na göre tanzim edilmiş olan harita (BA, Haritalar Katalogu, nr. 187) bu tür eserler arasında sayılabilir. Latince bir haritadan istifade edilerek ortaya konulduğu belirtilen son örnekte yapanın değil sahibi kapıcıbaşı Akkirmânî İbrâhim Ağa'nın adı okunmaktadır.

4. Tasvirli (Minyatürlü) Haritalar. Toponimik özellikler taşımaları bakımından bir çeşit kara atlası olarak tanımlanan minyatürlü haritalar temelde şehnamecilerin eserlerine dayanır. Üzerinde şehir, kale, menzil, derbend ve benzeri yerlere ait topografik çizimlerin bulunduğu bu resimli haritalar yön ve ölçekten mahrumdur. Kuşbakışı resimlemeyle ve binaların gerçekçi tasviriyle yön zaafı bir ölçüde giderilen bu tür çalışmalar ayrıntılı plan vermeleriyle dikkat çeker. Tasvirli haritalar tasnifine dahil olan ilk eser Pîrî Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye*'sidir. Haritacı anlayışını minyatüre uygulayan Matakçı Nasuh'un, Kanûnî'nin Safevîler'e karşı düzenlediği ilk sefere ait (1533-1536) güzergâhın tasvirini ihtiva eden *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultan Süleyman Han* adlı eseri (nr. Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara 1976), minyatürlü haritaların karakteristik örnekleri arasında özel bir yere sahiptir (bk. BEYÂN-ı MENÂZİL-i SEFER-i IRÂKEYN). Yine onun *Târîh-i Feth-i Şikloş ve Estergon ve Ustunibelgrad* adlı (TSMK, Hazine, nr. 1608), Barbaros Hayreddin Paşa'nın 1543 Akdeniz seferini ve Nice'in fethini anlatan eseriyle II. Bayezid'in Karadeniz ve Akdeniz'deki seferleri hakkında bilgi veren *Târîh-i Sultan Bâyezîd'i* de (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1272) bu güneğe uygun çeşitli örnekler verir. Pek çok minyatürlü eserde bu tür haritalar bulunmaktadır. Bu kabil çalışma sahipleri arasında Ârifî Fethullah Çelebi, Ahmed Feridun Bey, Seyyid Lokman, Âli Mustafa, Subhî Çelebi, Mehmed Nâdirî, Âsafî, Rumûzî, Fâzıl-ı Enderûnî ve İbrâhim Hakkı Erzurûmî tanınmış isimler olarak sıralanabilir.

Osmanlılar'ın mukaddes beldeler ve ziyaret yerleri için hazırladıkları rehber kitaplardan "menâsik-i hac" ve "mir'ât-ı Mekke" türü eserlerle siyer-i nebîler ve *Delâ'ilü'l-hayrât* gibi klasik eserlerde de tasvirli haritaların ve harita-plan-kroki karışımı çizimlerin yer alması eski bir gelenektir.

Su yolu haritaları da minyatür tekniğine dayanmaktadır. İstanbul'un fetihinden sonra yapılan Halkalı, Kırkçeşme, Üskü-

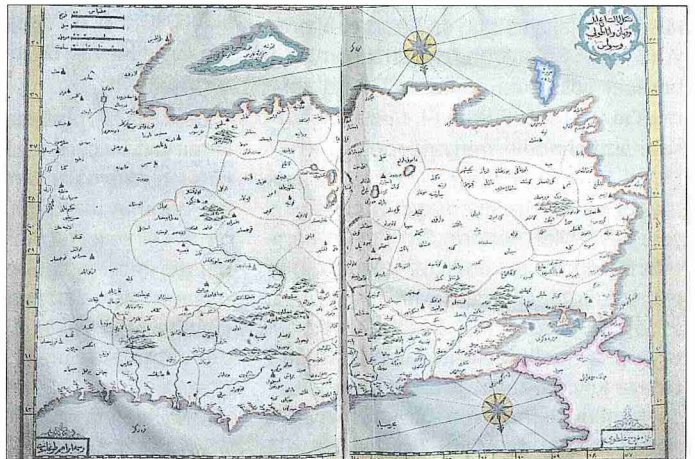
dar, Taksim, Hamidiye ve Kayışdağı su tesislerine ait haritaların tesbitine çalışılmış ve bunların en eskisinin Fatih, Beylik ve Halkalı su yollarıyla ilgili olduğu ve 1584 tarihinde çizildiği görülmüştür (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Coğrafya, nr. 930). Kırkçeşme ve Halkalı su yollarının 1607 ve 1756-1757 yıllarına (TSMK, Hazine, nr. 1815, 1816), Üsküdar İbrâhim Paşa su yolunun 1753 yılına (TİEM, nr. 3336) ait haritaları bu tip ürünler arasındadır. Bunlardan başka aynı vasıfları taşıyan ve özel mekânlarda bulunduran tablolaştırılmış haritalar da mevcuttur.

5. Çeviri Harita ve Atlaslar. Batı'da yazılmış coğrafya kitaplarının Türkçe'ye kazandırılmasında ilk müelliflerden sayılan Kâtib Çelebi, 1645'teki Girit seferi münasebetiyle çeşitli haritalar üzerinde çalışmaya başlamıştı. Onun bu alandaki ilk denemeleri birinci telif *Cihannümâ*'da bulunmakta (Viyana, Österreichische Nationalbibliothek, Mxt. 389, müellif hattı; geniş bilgi için bk. CİHANNÜMÂ) ve eserin kendisi gibi taslak halinde kalan bu çizimlerin daha çok plan-kroki mahiyeti taşıdığı görülmektedir. Kâtib Çelebi ikinci telif *Cihannümâ*'da önce bir "resmi icmâlî" ile bütün dünyayı göstermeyi arzulamış, daha sonra her diyar için ayrı harita tanzimi lüzumuna inanarak bölge ve kıta haritalarına yer verip böylece eserini, o güne kadar gelmiş coğrafya kitaplarından ayıracak olan vasa ve muteber hale kavuşturmuştu (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1624, müellif hattı). Coğrafya eserlerindeki harita ve şekilleri ihmal etme tavrının karşısında bulunan ve Batı menseli haritalardaki eksik ve yanlışları belirtmeye çalışan Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*'yı haritalarla güçlendirmesini onun telif sebeplerinden biri olarak açıklar. Bu arada istinsahlar sırasında haritaların bir nüshadan diğerine naklinin

güçlüğünden dolayı, eserin bu yerlerinin boş kalacağı endişesiyle çizmeyi düşündüğü her haritayı kitabına almadığını belirtmekte ve haritalarla diğer şekilleri sıhhatle aktaran müstensihlerin pek az olmasından dert yanmaktadır. Kâtib Çelebi, eserini istinsah eden ve ettirenlerden çizimlerin yerli yerinde nakli için himmet bekliyor ve bunları kasten çıkarmanın bedduaya uğrayacağını belirtiyordu. Onun önemle üzerinde durduğu bütün bu olumsuzluklar pek çok Osmanlı müellifince de yaşanmış olmalıdır.

Cihannümâ müsveddelerinin ilkinde bir dünya haritası denemesiyle yirmiden fazla irili ufaklı harita-plan, ikincisinde ise bazıları tamamlanamamış otuz civarında harita bulunmaktadır. Yine onun eserine kaynak oluşturmak amacıyla ve Şeyh Mehmed İhlâsî'nin şifahi çevirisiyle G. Mercator - J. Hondius'un *Atlas Minor*'undan Türkçe'ye kazandırdığı *Levâmiu'n-nûr fî zulumâti Atlas Minor* da on üç harita ihtiva etmekte (Nuruosmaniye Ktp., nr. 2998, müellif hattı); ayrıca bu eserin 148 gibi yüksek sayıda haritaya sahip nüshalarına da rastlanmaktadır (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 178). Aynı eserin sonunda Batılı haritacı ve coğrafyacıların bibliyografyasını vermeyi de denediği görülür (İÜ Ktp., TY, nr. 2350, müellife ait derkenarlı nüsha). Kâtib Çelebi'nin *Tuhfetü'l-kibâr fî esfâri'l-bihâr*'ında da (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1192) gemi reisleri için harita yapımı ve kullanımının vazgeçilmez önemini belirten satırlar bulunmaktadır. Bu eserdeki dünyanın, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarının ve Akdeniz'de Osmanlı Devleti'ne tâbi adaların gösterildiği dört parça haritayı İbrâhim Müteferrika, *Cihannümâ*'dakiler gibi farklı çizimlerle doğruya daha yakın bir şekilde yayımlamıştır (1141).

Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ* adlı eserinde sonradan renklendirilmiş Anadolu haritası (Süleymaniye Ktp., Pertevniyal Valide Sultan, nr. 754)

Osmanlılar'da daha sonra tekrar "harita takımı" anlamını kazanacak olan "atlas" kelimesinin ilk defa Kâtib Çelebi tarafından coğrafya eseri anlamıyla kullanımı, aynı tipteki çeviri kitapların uzun süre gözde tutulmasına yol açmıştı. *Cihannümâ*'nın müsveddelerini elden geçirdiği ve müellifinin notlarını kullandığı anlaşılabilir Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dimaşkî (ö. 1102/1691) *Atlas Mayor* mütercimi olarak tanınmaktadır. Onun Wilhelm ve Joan Blaeu'nün on bir ciltlik *Atlas Maior* çevirisini verdiği dokuz ciltlik *Nusretü'l-İslâm ve s-sürûr fî tahrîri Atlas Mayor* adlı eserinde toplam 243 harita bulunmaktadır (TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 325-333). Bu tercümeden yaptığı telhis olan *İhtisâr-ı Tahrîr-i Atlas Mayor* da yine bol haritalıdır (iki ciltte altmış iki harita ihtiva eden bir nüshası TSMK, Revan Köşkü, nr. 1634'tedir). Belki daha önemlisi, Dimaşkî'nin isimsiz *Cihannümâ* zeylinde büyük ölçüde Anadolu şehirlerinin harita-planlarının verildiği on beş çizim yer almakta (Londra, British Library, Or., nr. 1030) ve ayrıca eserde parçalar halinde karşılaşılan harita çalışmaları da bulunmaktadır. Bartınlı İbrâhim Hamdi'nin (ö. 1750'den sonra) *Cihannümâ* tarzında meydana getirdiği *Atlas-ı İbrâhim Hamdi* isimli derlemesinde de haritalardan faydalandığı ve eserde bunların kullanıldığı açıklanır da bugün mevcut II. cildinde (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2044) herhangi bir harita örneğine rastlanmaz.

Esîrî Hasan b. Şeyh Hüseyin'in (ö. 1729'dan sonra) kendi ifadesiyle "telif ve tercüme"sini yaptığı *Mi'yârü'd-düvel ve misbârü'l-milel* adlı eser, yeni savaş mevzilenmelerini gösteren tomar halinde bir "devr resmi"ni (I, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 803), *Cihannümâ-yı Avrupa* adı yakıştırılan onun istinsah ettiği diğer bir çalışma da yirmi bölge haritasını (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 932) ihtiva etmektedir. Bu son derleme, Ebû Bekir b. Behrâm'in *İhtisâr-ı Tahrîr-i Atlas Mayor*'una büyük ölçüde benzerlik gösterir.

Kayserili Bedros Baronyan'ın J. Robbes'ye ait *La méthode pour apprendre facilement la géographie*'den yaptığı 1733 tarihli ikinci çeviri *Kitâb-ı Cem-nümâ fî fenni'l-coğrafya* adını taşır ve biri dünya, diğeri Akdeniz ve Karadeniz olmak üzere iki haritalıdır (TSMK, Revan Köşkü, nr. 828). Bunlardan birincisinin N. Sanson'un 1689'da basılan *Atlas nou-*

vea contenant toutes les parties du monde'dan aktarıldığı anlaşılmaktadır.

Diğer bir çeviri, B. Varenius'un *Geographia generalis in qua affectiones generalles telluris explicantur* adlı eserine dayanmaktaydı. Bunu 1750-1751 yıllarında *Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya* adıyla Türkçe'ye ve Arapça'ya ikinci defa çeviren mütercim Osman b. Abdülmenân, "hartâ vaz'"ı uzunca anlatmasına rağmen kitabın aslındaki haritaları nakletmemişti. Bununla beraber ikinci çeviriye ait nüshalarda birtakım diyagramlar (sûret ve eşkâl) bulunmaktadır (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2041; TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 1488).

Bu grup içerisinde çevirilerden yapılan bazı anonim derlemeler de yer alır. Kıta ve bölge haritalarının oldukça fazla bulunduğu bu çerçevedeki eserlerden atlas-ı cihân adıyla belirtilenlerini ve benzerlerini tesbit etmek mümkündür (İÜ Ktp., TY, nr. 5976-5977; Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Coğrafya, nr. 75; Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba, nr. 469).

Osmanlı haritacılık tarihinin bel kemiğini oluşturan İbrâhim Müteferrika'nın (ö. 1745) bu sahadaki faaliyetleri, o günün Osmanlı haritacılığını çağdaş seviyeye kavuşturma amacına yönelik hedefler taşımaktaydı. Yeni bir dönemin açılmasına ön ayak olmuş bu gayretlerin dünya haritacılık tarihinde de anlamlı bir yeri vardır. Bazı Batılı eserlerde, onun matbaasından önce daha 1718'de bir harita matbaası kurmak için izin aldığını belirten kayıtlara rastlanmakta, tek parça yayımlanmış olduğu bu tarihlere ait birkaç haritanın varlığı da buna dair bilgilerin yeniden değerlendirilmesini gerektirecek ipuçları vermektedir. İbrâhim Müteferrika'nın müstakil olarak hazırladığı ve bastığı haritalardan dört tanesi hakkında birtakım bilgilere ulaşılmaktadır. Çağdaş bazı Batılı eserler, onun matbaasındaki altı makineden ikisini harita basımına tahsis ettiğini bildirmektedir. Çeviri yoluyla hazırlanmış olan bu haritaların ilki 1132 (1719-20) tarihli Marmara denizi haritasıdır ve ancak klîşesi bulunabilmiştir. Üzerinde, "Benim devletlü efendim eğer fermanınız olursa dahi büyükleri yapılır, sene 1132" ibaresi okunan harita, muhtemelen Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'ya sunulmak için yapılmıştı. İkinci harita "Bahriyye-i Bahr-i Siyâh" unvanlıdır ve 1137 (1724-25) yılında basılmıştır; Türkiye'de bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Hazine, nr. 1817). 1142-

de (1729-30) yayımlanan "Memâlik-i İrân" haritasından sonra (BA, Haritalar Katalogu, nr. 103*) dördüncü sırada "İklîm-i Mısır" haritası yer alır. Aynı yılda basıldığı sanılan ve müstakil nüshasına çok az rastlanan haritanın, Müteferrika Matbaası neşriyatından olan Ahmed b. Hemdem Süheylî'nin *Târîh-i Mısri'l-cedîd ve Târîh-i Mısri'l-kadîm* adlı eserinin (1142) arkasına eklendiği tesbit edilmekte ve bazı özel koleksiyonlarda bulunduğu bilinmektedir.

İbrâhim Müteferrika harita çizerek ve yayımlayarak geliştirdiği bu işin ne kadar önemli olduğuna dair görüşlerini de kendi eserlerinde açıklamıştır. *Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-ümem*'de (1144) harita basımının önemi ve özellikle bunun devlet adamları ve askerler için gerekliliği üzerinde durur. Onun esaslı bir hamesi de eksik haritalarını tamamlayıp yenilerini ilâve ettiği için daha büyük ilgi gören *Cihannümâ* neşrinden (1145) takip edilmektedir. İçinde ayrı alt yazılarla tanıtılan elli iki adet harita ve şeklin yer aldığı eserin bu bölümlerinde bazan kendi adını yazmış olan Müteferrika (İbrâhim el-Coğrâfî, İbrâhim Tophânevî) çizimlerin birçoğunu imzasız yayımlamıştı. Ona harita ve şekillerin çizilmesinde yardımcı olanlar arasında Mıgırdıç Galatavî ve Ahmed el-Kırîmî'nin isimleri okunur. Bu isimlerin ikincisi, ilk telif *Cihannümâ*'nın bol haritalı 1739-1740 tarihli yazmalarının (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1642; Viyana, Österreichische Nationalbibliothek, H.O. 191) müstensihî görünen İbrâhim el-Kırîmî ile yakınlığı olabileceğini ve dolayısıyla haritacı bir çevrenin varlığını akla getirmektedir. Bastığı haritaların adedi hakkında tam bir sayı verilemeyen İbrâhim Müteferrika bunlardan bir kısmını *Tuhfetü'l-kibâr*'daki üç haritayı *Cihannümâ*'ya alması gibi bazan tekrar kullanmıştır. Onun harita kaynaklarının neler olabileceğine dair birtakım bilgiler bulunmakta ve bunların belli başlılarını Mercator-Ortelius-Hondius'un çalışmaları ile J. B. Homann'ın *Neur Atlas*'ı (1712), N. Sanson'un *Atlas nouveau*'su (Paris 1689) ve Sultan III. Ahmed'in isteğiyle kendisinin *Mecmûa-i Hey'etü'l-kadîme ve cedîde* adı altında tercüme ettiği (Askerî Müze Ktp., nr. 5203) A. Cellarius'a ait *Atlas coelestis*'in (Amsterdam 1708) oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı haritacılığı, kıta ve bölge haritaları yapımında daha az ve ayrıntıların verilmediği ürünlere sahiptir. İhtiyaca göre geliştirilen bölge haritalarının çok da-

ha önceye uzanmasına rağmen kıta haritaları genellikle Batılı eserlerin çevirileriyle tanınmıştır. Bir bölümü anonim olan bu tip eserlerden Doğu Anadolu, Batı İran ve Kafkasya'yı gösteren harita 1136 (1723-24) yılına aittir (TSMK, Hazine, nr. 3626). 1139 (1726-27) tarihini taşıyan "Memâlik-i Osmâniyye" haritasını (TSMK, Hazine, nr. 447), mühendis Ahmed Râsim'in 1197 (1783) yılında yaptığı Ceza-yir Kalesi ve civarını görüntüleyen haritayı (TSMK, Hazine, nr. 1851) ve Abdülâzîz b. Abdülganî el-Erzincânî'nin 1228 (1813) yapımı Asya, Avrupa, Kuzey Afrika haritasını (TSMK, Hazine, nr. 448) bu gruba dahil etmek mümkündür. İkinci harita ipek üzerine işleme olup İstanbul'dan Hindistan sınırlarına kadar Asya topraklarını göstermekte ve birden fazla benzeri bulunmaktadır. Bu haritadaki çerçevesel açıklamalar, Osmanlılar'ın Asya'daki eyalet ve teşkilâtlarına dair verilmiş toplu bilgiler ihtiva eder. Haritanın adı belirtilmeyen yapımcısı hem riyâzî hem fizikî harita meydana getirmek niyetinden bahsederken yine çerçeve içinde sıralanan "fihrist-i icmâli" *Cihannümâ* neşriyle paralellik gösterir; bunlar ise bazı atıflarla tahmin edildiği gibi devrin haritacısı İbrahim Müteferrika'nın çalışmaları hatırlanmaktadır.

Çeviri harita ve atlasların ortaya çıkarılması ve basma haritaların yaygınlaştırılması meseleye sahip çıkılıp kavrandığının işareti sayılabilir. Aynı kategoride Ressam Mustafa'nın 1768 tarihli Avrupa haritası (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 1455), yine bu yıla ait Kırım ve Nogay memleketi haritası (TSMA, nr. E 8410/2) gibi müteferrik bölge haritaları da bulunmaktadır (TSMK, III. Ahmed, nr. 3625; Emanet Hazinesi, nr. 1451, 1453). Mora eski tercümanı Kostantin Kamner de bu türden haritalar düzenlemişti. 1813 tarihli İstanbul ve Boğaziçi (TSMK, Hazine, nr. 1858), 1838 tarihli Çanakkale Boğazı haritalarıyla (TSMA, nr. E 9434) birlikte onun hazırladığı başka bölge haritaları da bulunmaktadır (TSMK, Hazine, nr. 1845, 1846). Özellikle İstanbul ve Boğaziçi haritalarının bu dönemde pek revaç bulunduğu bol miktardaki örneklerinden çıkarılabilir (İÜ Ktp., nr. 93.382, 93.479). Sulu boya kullanılarak yapılmış harita defterleri ise geniş bir çevreye yayılmış olan aynı tarihlerdeki alâkanın ifadesidir (TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 339; Süleymaniye Ktp., Yazma Başışlar, nr. 1727).

Çeviri harita ve atlas basımlarına özellikle, 1797'de müderris Abdurrahman

Efendi yönetiminde açılan ve harita basımı için bir "harita destgâhı" (tezgâh) ayrılan Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyün Matbaası'nda devam edilmiştir. Önce *Danvil Atlası*'ndan Mahmud Râif'in tercüme ve tevsiyle meydana getirilen dört parça Asya, Avrupa, Afrika ve Amerika kıta haritaları (1797), daha sonra da Akdeniz, Karadeniz ve Marmara denizinin portolan haritaları basıldı (1801). Aynı yıl W. Faden'in *General Atlası*'ndan (1790) Resmî Mustafa Ağa'nın yaptığı çeviri *Atlas-ı Kebîr Tercümesi*'nin (*Cedîd Atlas Tercümesi*) baskısı ise yeni matbaanın en muhteşem eseri oldu (1803). Yirmi dört adet renkli harita ihtiva eden bu çalışma, tercüme yanlışlarına rağmen eksiksiz basılan ilk Türkçe atlas değerlendirilmesiyle itibar görmüştü.

Çeviri harita ve atlas basımı XIX. yüzyılın başlarından itibaren hızlanmış ve bunların etrafında modern anlamda yeni çalışma ve araştırma alanlarının oluşmasına katkıda bulunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Târîh-i Seyyâh, TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 304, vr. 163; Sehî, *Tezkire*, s. 72; Hâc Ebû'l-Hasan, *Avrupa, Afrika ve Memâlik-i Osmâniyye Haritası*, TSMK, Hazine, nr. 1822; A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar: 1672-1673* (trc. Nahid Sırrı Örik), Ankara 1949, I, 219; W. C. Brice, *The Aegean Sea-Chart of Mehmed Reis Ibn Menemeli* (trc. C. Imber, nşr. R. Lorch), Manchester 1972; H. J. Kissling, *Probleme der älteren osmanischen Schwarzmeer-Kartographie*, München 1978, tür.yer.; Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (Kazancılık), tür.yer.; Abdurrahman Aygün, *Türk Haritacılık Tarihi*, Ankara 1980, I, 46-106; K. Kreiser, "Pîrî Re'is", *Lexikon zur Geschichte der Kartographie* (ed. I. Kretschmer v.dğr.), Wien 1986, II, 607-609; a.mlf., "Türkische Kartographie", a.e., II, 828-830; Fuat Sezgin, *The Contribution of the Arabic-Islamic Geographers to the Formation of the World Map*, Frankfurt 1987; Metin And, *Turkish Miniature Painting: The Ottoman Period*, İstanbul 1987, s. 56; Fikret Sarıcaoğlu, *Kâtib Çelebi'nin Cihannümâ'sı ve Kaynakları* (yüksek lisans tezi, 1990), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Kâzım Çeçen, *Üsküdar Suları*, İstanbul 1991, s. 29, harita I/1-5; a.mlf., *Halkalı Suları*, İstanbul 1991; Ramazan Şeşen, "The Translator of the Belgrade Council Osman b. Abdülmenân and his Place in the Translation Activities", *Transfer of Modern Science Technology to the Muslim World* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1992, s. 371-382; Ahmet T. Karamestafa, "Introduction to Ottoman Cartography", *The History of Cartography* (ed. J. B. Harley - D. Woodward), Chicago 1992, II/1, s. 206-208; a.mlf., "Military, Administrative and Scholarly Maps and Plans", a.e., s. 209-227; Kemal Özdemir, *Osmanlı Deniz Haritaları: Ali Macar Reis Atlası*, İstanbul 1992, tür.yer.; Günsel Renda, "Representations of Towns in Ottoman Sea Charts of the Sixteenth Century and Their Relation to Mediterranean Cartography",

Soliman le magnifique et son temps (ed. G. Veinstein), Paris 1992, s. 279-297; a.mlf., "Osmanlılar ve Deniz Haritacılığı", *İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi ve Venedik Correr Müzesi Koleksiyonlarından XIV-XVIII. Yüzyıl Portolan ve Deniz Haritaları* (haz. Ahmet Menteş v.dğr.), İstanbul 1994, s. 19-22; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphaneleri*, İstanbul 1995, s. 122, 146, 153, 169-170, 255, 303, 425; S. Soucek, *Piri Reis and Turkish Mapmaking after Columbus. The Khalili Portolan Atlas*, Oxford 1996, tür.yer.; *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishâne, Üsküdar* (haz. Turgut Kut - Fatma Türe), İstanbul 1996, s. 14-15, 22-29; Aydın Sayılı, "Üçüncü Murad'ın İstanbul Rasathanesindeki Mücessem Yer Kuresi ve Avrupa ile Kültürel Temaslar", *TTK Belleten*, XXV/99 (1961), s. 397-445; Cengiz Orhonlu, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası", *TD*, XIV/19 (1964), s. 115-140; Bedii N. Şehsuvaroğlu, "Türkçe Çok İlginç Bir Coğrafya Yazması", *BTİD*, sy. 2 (1967), s. 64-72; Hüsametdin Aksu, "Sultan III. Murad Şehinşahnâmesi", *STY*, IX-X (1979-80), s. 1, rs. 10; B. Beşevliev, "Die Nord-und West-Schwarzmeer-küste nach einer Osmanischen Karte des 18. Jahrhunderts", *MT*, sy. 7-8 (1982), s. 72-112; Zeren Tanrı, "İslâm Resminde Kutsal Kent ve Yöre Tasvirleri", *TÜBA*, sy. 7 (1984), s. 407-437; T. D. Goodrich, "Atlas-ı Hümayun: A Sixteenth-Century Ottoman Maritime Atlas Discovered in 1984", *AO*, X (1987), s. 83-101; a.mlf., "The Earliest Ottoman Maritime Atlas-The Walters Deniz Atlası", a.e., XI (1988), s. 25-50; a.mlf., "Old Maps in the Library of Topkapı Palace in İstanbul", *İmago Mundi*, XLV, Berlin 1993, s. 120-133; Halil Sahillioğlu, "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzillâmesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)", *TTK Belgeler*, XIII/17 (1988), s. 79-80; P. Cernovodeanu, "Le plan de Constantinople par Dêmètre Cantemir", *RESEE*, XXVII/1-2 (1989), s. 35-47; U. Ehrens-vârd - Z. Abrahamowitz, "Two Maps Printed by İbrahim Müteferrika in 1724/25 and 1729/30", *Svenska Forskningsinstitutet i İstanbul Meddelanden*, sy. 15 (1990), s. 46-67; J. M.: Rogers, "Itineraries and Town Views in Ottoman Histories", a.e., s. 228-255; S. Soucek, "Islamic Charting in the Mediterranean", a.e., s. 263-292; G. Duverdiere, "İlk Türk Basımının Kuruluşunda İki Kültür Elçisi: Savary De Brèves ile İbrahim Müteferrika" (trc. Türker Acaroğlu), *TTK Belleten*, LVI/215 (1992), s. 275-314; Muazzez İlmiye Çığ, "Piri Reis Haritası Üzerinde Amerika'za Yapılan Geniş ve Derin Çalışmaları İçeren The Maps of the Ancient Sea Kings (Eski Deniz Krallarının Haritaları) Kitabının Türkçe Özeti", a.e., LVI/216 (1992), s. 405-436; A. Fabris, "The Ottoman Mappa Mundi of Hajji Ahmed of Tunis", *el-Meccelletü'l-târîhiyyeti'l-'Arabiyye li'd-dirâseti'l-'Osmâniyye*, sy. 7-8, Zagvan [Tunus] 1993, s. 31-37; İskender Pala, "Eski Bir Akdeniz Haritası Üzerine Yeni Düşünceler", *TT*, XIX/109 (1993), s. 20-25; Ali Özdamar, "Batı Haritacılığı ve 15-18. Yüzyıl Atlaslarında Türkiye Haritaları", *Antik ve Dekor*, sy. 18, İstanbul 1993, s. 30-35; İlhan Tekeli, "Haritalar", *DBİst.A*, III, 556-560; Turgut Kut, "Matbaalar", a.e., V, 308-310.

